2 માનવ વસ્તી

પ્રાસ્તાવિક

માનવ સમગ્ર જીવનસૃષ્ટિમાં એક વિશિષ્ટ જીવ છે અને બધા જ પ્રકારના ભૌગોલિક અભ્યાસો તેને કેન્દ્રમાં રાખીને થાય છે. અન્ય રીતે જોઈએ તો તે બધી પ્રવૃત્તિઓમાં સાધન અને સાધ્ય બન્ને છે. કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશમાં રહેતા લોકોની જીવનશૈલી અને રહેણીકરણી પરથી આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે તેઓ સંસાધનોનો કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. માનવવસ્તી અને તેનું જીવનસ્તર જે-તે દેશ-પ્રદેશના પર્યાવરણ પર અસર કે પ્રભાવ પાડે છે. જો કે માનવવસ્તી સાથે જોડાયેલી બાબતો કુલ વસ્તી, વિતરણ અને માળખું એ સતત પરિવર્તનશીલ બાબત છે. આથી માનવવસ્તીનું વિતરણ અને માળખાનો અભ્યાસ ભૂગોળમાં મહત્ત્વનો ગણાય છે.

વસ્તીનું વિતરણ અને ગીચતા

કોઈ પણ પ્રદેશની વસ્તીગીચતા એટલે તે પ્રદેશમાં પ્રત્યેક ચો કિમી દીઠ વસેલી સરેરાશ જનસંખ્યા. દુનિયામાં આજે મોટાભાગની વસ્તી બહુ થોડા જમીન વિસ્તાર પર વસે છે. એક મતાનુસાર વિશ્વની કુલ વસ્તીની લગભગ 90% વસ્તી જમીન વિસ્તારના માત્ર 10% ભાગમાં જ વસે છે. વસ્તીનું વિતરણ ખૂબ જ અસમાન રીતે થયેલું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. દક્ષિણ એશિયા, પૂર્વ એશિયા, પૂર્વ-મધ્ય-ઉત્તર અમેરિકા અને પશ્ચિમ યુરોપ એ ચાર વિસ્તારો દુનિયાની સૌથી વધારે વસ્તીને સમાવે છે.

ગીચ વસ્તી ધરાવતા ચાર પ્રદેશોની વિગતો			
દક્ષિણ એશિયા	પૂર્વ એશિયા	પૂર્વ-મધ્ય-ઉત્તર અમેરિકા	પશ્ચિમ યુરોપ
ભારત, બાંગ્લાદેશ, પાકિસ્તાન, મ્યાનમાર, કંબોડિયા, થાઈલૅન્ડ અને શ્રીલંકા	ચીન, જાપાન, કોરિયા અને ફિલિપીન્સ દ્વીપ સમૂહ	કૅનેડા અને યુ.એસ.એ.ના ઉ. પૂ. નો કેટલોક ભાગ કેટલાક પ્રદેશો	યુ.કે., જર્મની, ફ્રાન્સ, વગેરે

વસ્તીનું વિતરણ એ જે-તે સ્થળ સાથે જોડાયેલી બાબત છે અને તેથી જ વસ્તી વિતરણના અભ્યાસમાં વસ્તી કેવી રીતે વિતરિત થયેલી છે તે ધ્યાનમાં લેવાય છે. તે માપવાની સૌથી સહેલી અને સરળ પદ્ધતિ ટકાવારી છે. જો કોઈ દેશના વસ્તી વિતરણને સમજવું હોય તો તેના જુદા જુદા રાજ્યોમાં દેશની કેટલી વસ્તી વસે છે તે દર્શાવાય છે. દક્ષિણ એશિયા અને પૂર્વ એશિયાના પ્રદેશો દુનિયાની વસ્તીના લગભગ અડધા કરતાં પણ વધારે હિસ્સાને સમાવે છે. આજે એક અંદાજ મુજબ દુનિયાની દર પાંચમી વ્યક્તિ ચીનમાં વસે છે. આ વિસ્તારોની તુલનામાં ઉત્તર અમેરિકાના ગીચ વસ્તીવાળા વિસ્તારોનું ક્ષેત્રફળ ઓછું છે. પશ્ચિમ યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકાના વિસ્તારો અદ્યતન તકનીકી વિકાસ અને ઊંચી માથાદીઠ આવક જેવી બાબતોમાં સમાનતા ધરાવે છે. વિકાસશીલ દેશોમાં વસ્તીવધારો, ઓછી સાક્ષરતા જેવી સમસ્યાઓ હોય છે.

વિશ્વમાં વસ્તીની ગીચતાનું વિતરણ

આપણે જાણીએ છીએ કે એશિયા સૌથી વધારે અને ઑસ્ટ્રેલિયા તદ્દન ઓછી વસ્તી ગીચતા ધરાવતો ભૂમિખંડ છે. વિશ્વમાં જુદા જુદા ખંડો અને વિસ્તારોમાં વસ્તી ગીચતામાં ઘણું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેને સમજીએ.

(1) વધુ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો

વધુ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો : વસ્તી ગીચતા દર ચો કિમી એ 100 થી વધારે	
વિશ્વમાં	**ભારતમાં**
• મધ્ય અને દક્ષિણ જાપાન • મંચુરિયાનો દક્ષિણ ભાગ • યાંગત્સે નદીનો ખીણ પ્રદેશ • વિયેટનામનો પૂર્વ કિનારો • મેકોંગનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ • બેલ્જિયમ, નેધરલેન્ડ, ઉત્તર-પૂર્વ ફ્રાન્સ • નાઈલ નદીનો નિમ્ન ખીણ પ્રદેશ અને તેનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ	• સતલુજ અને ગંગાનાં મેદાનો • ગંગા, બ્રહ્મપુત્રાના મુખત્રિકોણ પ્રદેશો • મહા, કૃષ્ણા, કાવેરી અને ગોદાવરીના મુખત્રિકોણ પ્રદેશો • કેરલ અને પશ્ચિમ બંગાળના કેટલાક ભાગો

(2) મધ્યમ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો

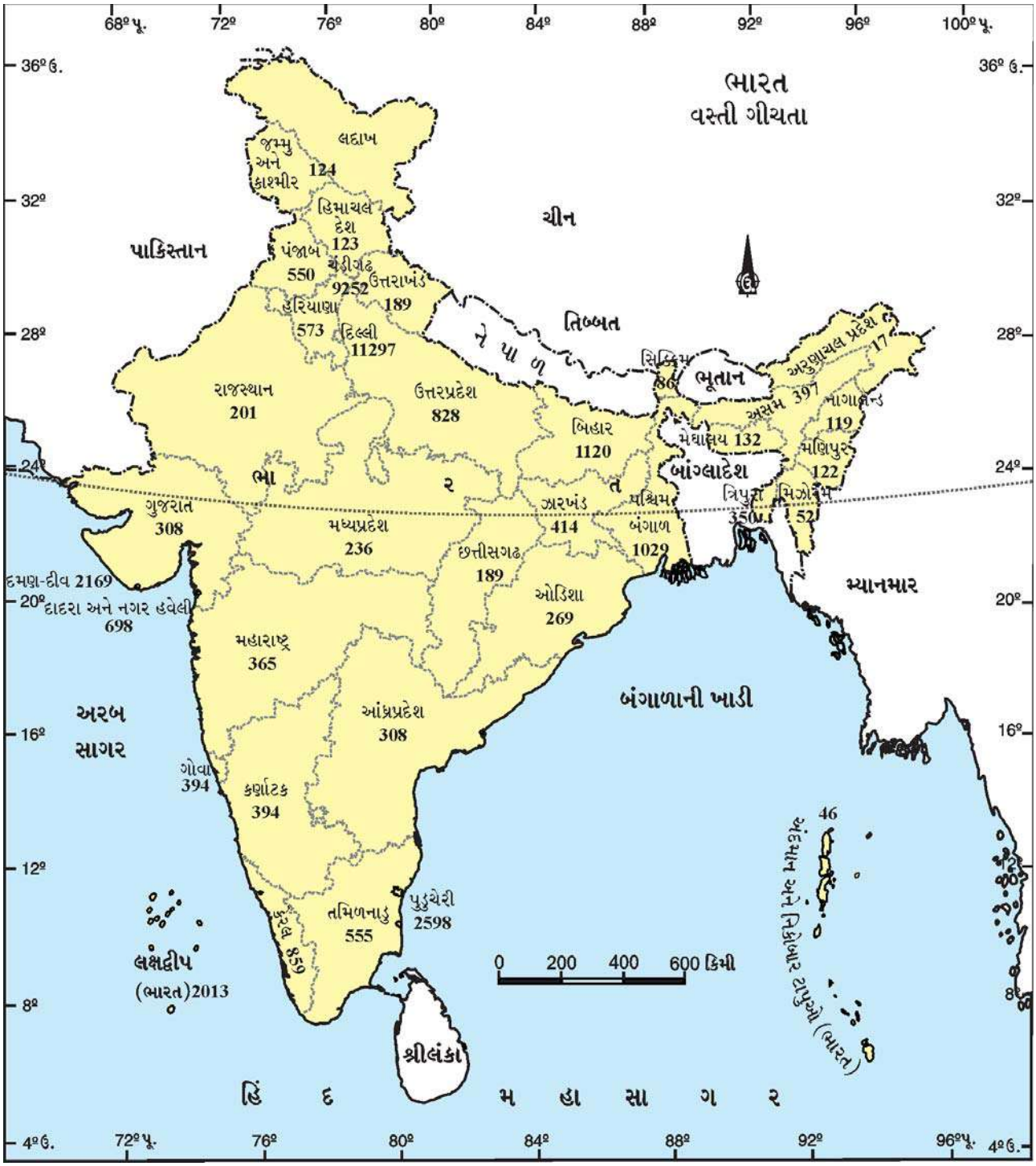
મધ્યમ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો : વસ્તી ગીચતા દર ચો કિમી એ 50 થી 100 સુધી	
વિશ્વમાં	**ભારતમાં**
• ઉત્તર જાપાન • ઉત્તર કોરિયા • મ્યાનમારમાં ઈરાવદી નદીનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ • વિયેટનામમાં મેકોંગનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ • મલેશિયાનો પશ્ચિમ કિનારો • પાકિસ્તાનમાં સિંધુ નદીનું ખીણ ક્ષેત્ર	• દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચપ્રદેશ • માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને વરાડ પ્રદેશ

(3) ઓછી વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો :

આ પ્રકારના બે પેટાવિભાગ પાડવામાં આવે છે :

(1) દર ચો કિમી એ 10થી 49ની વસ્તી ગીચતા ધરાવતા ઓછી વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો

ઓછી વસ્તી ગીચતા વાળા પ્રદેશો : વસ્તી ગીચતા દર ચો કિમી એ 10થી 49 સુધી	
વિશ્વમાં	**ભારતમાં**
• ચીન અને મંચુરિયાના પશ્ચિમના વિસ્તારો • થાઈલેન્ડ અને મ્યાનમારનો મધ્ય અને ઉત્તર ભાગ • ઈરાનનો પશ્ચિમ ભાગ • સ્વીડનનો મેદાની પ્રદેશ • પૂર્વ રશિયાનો ઉત્તર ભાગ • પશ્ચિમ આફ્રિકામાં નાઈજીરિયાથી સેનેગલ સુધીનો વિસ્તાર • પૂર્વ આફ્રિકા, ઈથોપિયા • દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઉચ્ચ ભૂમિનો પ્રદેશ	• પૂર્વોત્તરના કેટલાક ભાગો • ભારતીય મહામરૂસ્થળ અને કચ્છ જિલ્લાના કેટલાક ભાગો • હિમાલયના ઊંચા પર્વતીય પ્રદેશો

2.1 ભારત : વસ્તી ગીચતા 2011

* (આંધ્રપ્રદેશ અને તેલંગણા અલગ થયાં તે પહેલાંની સ્થિતિ)

* * (જમ્મુ અને કશ્મીર અને લદાખ અલગ થયાં તે પહેલાંની સ્થિતિ)

(2) દર ચો કિમી એ 09 થી ઓછી વસ્તી ગીચતા ધરાવતા પ્રદેશો

દર ચો કિમી એ 09 થી ઓછી વસ્તી ગીચતા ધરાવતા પ્રદેશો	
વિશ્વમાં	**ભારતમાં**
• પૂર્વ ઈરાન • અફઘાનિસ્તાન • મધ્ય એશિયા • કઝાકિસ્તાન • પશ્ચિમ સાઈબિરીયા • ઉત્તર યુરોપમાં ટૈગા જંગલો • ઉત્તર અમેરિકામાં પ્રેરી પ્રદેશ અને કૅલિફૉર્નિયાનો પ્રદેશ • દક્ષિણ અમેરિકામાં ઍન્ડિઝનો ઉત્તર-મધ્ય ભાગ આફ્રિકામાં કૉંગો બૅસિન • સુદાન, અંગોલા, ઝિમ્બાબ્વે અને ઝામ્બિયા પ્રજાસત્તાક • ઑસ્ટ્રેલિયામાં પૂર્વ અને દક્ષિણ પૂર્વના ભાગો	• લાહુલ અને સ્પીતિ (હિમાચલ પ્રદેશ) તથા લદાખ • રાજસ્થાનમાં બિકાનેર, બાડમેર અને જેસલમેર જિલ્લાના કેટલાક ભાગો • કચ્છ જિલ્લાના કેટલાક ભાગો • મણિપુર, ત્રિપુરા, નાગાલૅન્ડ, મેઘાલય અને મિઝોરમનાં ગાઢ જંગલનાં ક્ષેત્રો • ઉત્તર પૂર્વીય અરૂણાચલ પ્રદેશ

વસ્તીનું કદ

ભારતમાં આદિકાળથી માનવ વસવાટ જોવા મળે છે. અહીંની ધરતી સુદીર્ઘ માનવ વસવાટનો ઈતિહાસ ધરાવે છે. 2011ની ગણતરી મુજબ ભારતની વસ્તી 121,01,93,422 ગત 2001ની ગણતરીની તુલનામાં 18,14,55,986 વધારે છે. વિશ્વમાં ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ભારત સાતમા ક્રમે અને વસ્તીમાં બીજા ક્રમે છે. વિશ્વમાં દર છઠ્ઠી વ્યક્તિ ભારતીય છે. ભારતની વસ્તી ઉત્તર અમેરિકા, દક્ષિણ અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયાની સંયુક્ત વસ્તીથી વધારે છે. ભારત આફ્રિકા ખંડની કુલ વસ્તી કરતાં દોઢ ગણી અને યુ.કે. કરતાં સાત ગણી વસ્તી ધરાવે છે. પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશની વસ્તી કરતાં ભારતના ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યની વસ્તી વધારે છે.

2.2 ભારત જનગણના પ્રતીક

ભારતમાં વસ્તી વિતરણની પ્રાદેશિક વિભિન્નતાઓ

ભારત વસ્તી વિતરણની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વૈવિધ્ય અને વિષમતાઓ ધરાવતો દેશ છે. જો કે દેશમાં વધુ વસ્તીવાળાં મોટાં રાજ્યો પણ છે, છતાં આ સ્થિતિ બધે એક સરખી રીતે લાગુ પડતી નથી. વસ્તીના કેન્દ્રીકરણ થવા પાછળ કેટલાક પરિબળો કે સંજોગો અસર કરે છે જેમાં કુદરતી સંસાધનોની પ્રાપ્યતા એ વધારે મહત્ત્વનું પરિબળ જણાય છે. આપણા દેશની વસ્તી વિતરણની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે. ઉત્તર પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર અને પશ્ચિમ બંગાળ આ ચાર રાજ્યોમાં દેશની કુલ વસ્તીનો ઘણો મોટો હિસ્સો વસે છે.

- ઉત્તર પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર આ બે રાજ્યોની વસ્તીનો સરવાળો કરીએ તો તે ભારતની લગભગ ચોથા ભાગની વસ્તી થાય છે.
- ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશ બે મોટાં રાજ્યો છે. પરંતુ તેમાં અનુક્રમે દેશની 5.6% અને 6% વસ્તી વસે છે.

- બિહાર રાજ્ય દેશના ક્ષેત્રફળનો 2.8% વિસ્તાર ધરાવે છે પણ વસ્તીની દૃષ્ટિએ ત્યાં દેશના 8.5% લોકો વસે છે.
- આપણા દેશના અગિયાર રાજ્યો અને છ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં તેના ક્ષેત્રફળની તુલનામાં વસ્તીનું ભારણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઊંચું છે.
- અરૂણાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તરાખંડમાં વસ્તીનું પ્રમાણ તેના વિશાળ ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળની તુલનામાં ઘણું ઓછું છે.
- વસ્તીની દૃષ્ટિએ દેશમાં સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય સિક્કીમ છે.
- સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતો કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ લક્ષદ્વીપ છે.
- અંદમાન-નિકોબાર, દાદરા અને નગર હવેલી તથા દમણ-દીવ અને લક્ષદ્વીપના કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોની વસ્તી ટકાવારીમાં અંદમાન-નિકોબાર 0.03% હિસ્સો ધરાવે છે.
- આપણા દેશની સરેરાશ વસ્તી ગીચતા 382 છે. જ્યારે અરૂણાચલ પ્રદેશમાં સૌથી ઓછી વસ્તી ગીચતા માત્ર 17 છે અને વધુમાં વધુ વસ્તીગીચતા 11297 દિલ્લીની છે.

વસ્તીગીચતાને અસર કરતાં પરિબળો

માનવીને પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા અનુકૂલન સાધી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ જોઈએ છે. જો કે માનવી પ્રતિકૂળ કુદરતી પરિસ્થિતિમાં પણ વિજ્ઞાન અને તકનીકીની મદદથી જીવી શકે છે. તેનો વ્યાપ અત્યંત મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય છે. રસાળ, સપાટ જમીનના પ્રદેશો માનવીને વસવા આકર્ષે છે અને તેવાં ક્ષેત્રોમાં વસ્તી ગીચ હોય છે.

માનવ વસ્તીગીચતા પર અસર કરતાં પરિબળોની અસરો સમજીએ.

1. ભૌગોલિક પરિબળો

અક્ષાંશ :

ઊંચાં અક્ષાંશોવાળા પ્રદેશોમાં તાપમાન નીચું રહે છે ત્યાં અતિશય ઠંડી હોવાથી માનવ વસ્તી ઓછી હોય છે. તે સિવાય આવા પ્રદેશોમાં સૂર્યપ્રકાશની લાંબા સમયની ગેરહાજરી જોવા મળે છે. જો કે આવા પ્રદેશોમાં કીમતી ખનીજો અને ખનીજતેલના ખોદકામ માટે લોકો ત્યાં વસ્યા છે. પરંતુ તેમને કુદરત સામે સતત ઝઝુમવું પડે છે. અલાસ્કા તથા સાઈબિરીયા તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. આવા પ્રદેશોમાં વસ્તી ગીચતા ઓછી જોવા મળે છે. મધ્ય અક્ષાંશમાં આવેલા ભૂમિક્ષેત્રોમાં આબોહવાની દૃષ્ટિએ સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ હોવાથી માનવ વસ્તીની ગીચતા વધારે હોય છે.

ભૂપૃષ્ઠ :

દુનિયાના પ્રાકૃતિક નકશાને જોઈએ તો અનેક પ્રકારનાં ભૂપૃષ્ઠનું વૈવિધ્ય નજરે પડે છે. ઊંચાઈવાળા ક્ષેત્રો માનવ વસવાટ માટે અનુકૂળ નથી. ઊંચા પર્વતો અને ઊંચાઈએ આવેલા પ્રદેશોમાં લોકો ઓછી સંખ્યામાં રહે છે. આ વિસ્તારોમાં ખેતી માટે સમતલ ભૂમિનો અભાવ, સિંચાઈની સગવડો અને પરિવહન સેવાઓનો અભાવ વગેરે સમસ્યાઓ છે. દુનિયાની ઊંચી પર્વતમાળાઓ હિમાલય, ઍન્ડિઝ, રૉકીઝ વગેરે તથા તિબેટ અને બોલિવિયાના ઉચ્ચપ્રદેશો ઊંચાઈને કારણે પાંખી માનવવસ્તીવાળા બન્યા છે. ઊંચાઈવાળા ક્ષેત્રોની તુલનામાં સપાટ મેદાની પ્રદેશની વસ્તીગીચતા વધારે જોવા મળે છે. ખેતી, પરિવહન, ફળદ્રુપ જમીન, પાણીનો પુરવઠો જેવી નૈસર્ગિક અનુકૂળતાઓને કારણે આવા વિસ્તારો પ્રાચીન કાળથી જ માનવ વસવાટ માટે પસંદગી પામ્યા છે. ઈતિહાસ સાક્ષી છે કે જગતની તમામ પ્રાચીન સભ્યતાઓ નદી-મેદાનમાં વિકસી અને તેના ચરમ વિકાસની ટોચે પહોંચી છે. વિશ્વનાં મોટાભાગનાં પ્રાચીન શહેરો નદી તટે જ વિકસ્યાં છે.

આબોહવા :

અતિશય ઠંડી કે ગરમી માનવી માટે અનુકૂળ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિ કરવી મુશ્કેલ બને છે, તેના કારણે આવા વિસ્તારો તદ્દન ઓછી વસ્તીવાળાં ક્ષેત્રો બન્યાં છે. ગરમ રણપ્રદેશો, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ-ધ્રુવીય વિસ્તારો અને વિષુવવૃત્તના જંગલ વિસ્તારોમાં વસ્તી ઓછી છે. તેનાથી વિરુદ્ધ સમશીતોષ્ણ કટિબંધના પ્રદેશોમાં અને મોસમી આબોહવાના પ્રદેશોમાં અનુકૂળ આબોહવાને કારણે વસ્તી ગીચતા વધારે છે.

જમીન :

સારી ઉપજ આપતી રસાળ ફળદ્રુપ જમીનમાં વિવિધ પાક સરળતાથી લઈ શકાય છે. ત્યાં પાકની ઉપજ કે ઉત્પાદન વધારે હોય છે. મર્યાદિત જમીનમાં પણ ઘણા માણસોનું પોષણ થઈ શકે છે. નદીના ખીણપ્રદેશોમાં આ પ્રકારની અનુકૂળતા હોવાથી ત્યાં વસ્તી ગીચતા વધારે જોવા મળે છે.

2. આર્થિક પરિબળો

ખનીજ સંપત્તિ :

અતિ વિષમ કે પ્રતિકૂળ આબોહવાના ક્ષેત્રોમાં પણ જો કીમતી ખનીજો મળી આવે તો માનવી ત્યાં અનેક ઉપાયો પ્રયોજીને વસે છે. પશ્ચિમ એશિયાના ગરમ રણપ્રદેશોમાં ખનીજતેલ મળ્યા બાદ ઑસ્ટ્રેલિયાની ગરમ અને સૂકી આબોહવામાં કૅલગુર્લી અને કૂલગાર્ડી ખાતે માનવીએ સોનાની ખાણમાંથી આર્થિક લાભ માટે વસાહતો સ્થાપી છે.

વનસ્પતિ :

વિષુવવૃત્તીય જંગલોનું આર્થિક મહત્ત્વ પ્રમાણમાં ઓછું છે પરંતુ અણીદાર પાંદડાંવાળી વનસ્પતિવાળાં શુંકદ્રુમ વનોની આર્થિક ઉપયોગીતા વધારે હોવાથી લોકો તેના દોહન માટે જંગલોમાં રહે છે.

પાણી, પુરવઠો અને તેની ઉપલબ્ધિ :

'જળ એ જીવન છે.' તે ઉક્તિ અનુસાર પાણીની પીવામાં, રસોઈ, સાફ-સફાઈ, સિંચાઈ, ઉદ્યોગો, પશુપાલન વગેરે માટે તેની જરૂરિયાત રહે છે. એથી જ તો પાણીનો નિરંતર પુરવઠો માનવ વસવાટને માટે મોટું આકર્ષણ છે. પ્રાચીન સમયથી નદી તટે કે સરોવર કાંઠે વસાહતો સ્થાપવામાં આવી છે.

સિંચાઈની સગવડ :

ફળદ્રુપ જમીન પણ સિંચાઈના અભાવમાં બિનઉપજાઉ બની જાય છે. તેનો કોઈ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. વરસાદની અનિયમિતતા કે અલ્પવૃષ્ટિ ધરાવતાં ક્ષેત્રોમાં પણ વસ્તી ઓછી જોવા મળે છે. સિંચાઈની સગવડોવાળા ક્ષેત્રોમાં વર્ષમાં એકથી વધારે પાકો લઈ શકાય છે, અહીં આર્થિક વિકાસની તકો વધારે ઉપલબ્ધ હોઈ વસ્તી વધારે જોવા મળે છે.

પરિવહન :

પરિવહનની સુવિધાઓ વસ્તી ગીચતાને અસર કરે છે. જ્યાં પરિવહન સસ્તું, વિકસિત અને સહજ ઉપલબ્ધ હોય તેવાં ક્ષેત્રોમાં વસ્તી ગીચ હોય છે. પરિવહનની સારી સગવડોથી ઉદ્યોગ, વેપાર વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિઓ સારી રીતે વિકસે છે. તેના પર નભનારી વસ્તીના વસવાટથી ત્યાં વસ્તી ગીચતા વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરિવહનને આધારે થતું ઔદ્યોગિકીકરણ રોજગારની બહોળી તકો ઊભી કરે છે. તેથી તે સ્થળ રોજગારી શોધતા લોકોને આકર્ષે છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસ :

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી કાપડ ઉદ્યોગની સાથે સાથે અન્ય ઉદ્યોગો પણ વિકસ્યા. આવાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો કાળક્રમે મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરોમાં તબદીલ થઈ ગયાં. વપરાશી ચીજોનું ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગોમાં મોટી સંખ્યામાં કામદારોની જરૂર પડે છે. તેમના રોજગારી માટેના સ્થળાંતરથી ઔદ્યોગિક શહેરો ગીચવસ્તીવાળા બન્યાં.

3. સામાજિક અને ધાર્મિક પરિબળો

સામાજિક પરિબળો પણ વસ્તી ગીચતા પર અસર કરે છે. સામાજિક રિવાજોમાં સંયુક્ત પરિવાર, બહુપત્ની પ્રથા જેવા સામાજિક રિવાજો વસ્તીગીચતાને અસર કરે છે. ધાર્મિક કારણોથી પણ કેટલાક સમુદાયો જે-તે સ્થાન છોડવા લાચાર બની જાય છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન યહુદીઓને યુરોપમાંથી જાકારો મળતાં તેમણે ત્યાંથી સ્થળાંતરણ કરી પશ્ચિમ એશિયાના રણ વિસ્તારમાં નવો દેશ ઈઝરાયલ વસાવ્યો છે. એકવીસમી સદીના બીજા દશકામાં અફઘાનિસ્તાનમાં ધર્માંધ તાલિબાની શાસનથી ત્રસ્ત ધાર્મિક લઘુમતીઓએ સ્થળાંતર કરીને અન્ય દેશોમાં શરણાર્થી તરીકે આશરો લીધો છે. આમ, ધર્મ વસ્તીગીચતા પર અસર કરે છે.

4. રાજકીય પરિબળો

સરકારી નીતિ પણ વસ્તી ગીચતા પર અસર કરે છે. કેટલીકવાર સરકાર પછાત અને પાંખી હાજરીવાળા ક્ષેત્રોમાં લોકોને વસાવવા ઉદ્યોગો સ્થાપીને, પ્રલોભનો આપીને પ્રયત્ન કરે છે. ઘણીવાર કેટલાક દેશોનું વિભાજન થતાં મોટા પાયા પર વસ્તીનું સ્થળાંતરણ પણ થાય છે. 1947માં ભારતનું વિભાજન થતાં લાખો બિન મુસ્લિમો હિજરત કરી પાકિસ્તાનથી ભારત આવ્યા. આ નિર્વાસિતો જે પ્રદેશમાં વસ્યા તે પ્રદેશમાં એકંદરે વસ્તી ગીચતા બદલાઈ છે. તે પ્રમાણે યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં પણ હજારો લોકો સલામતીની શોધમાં હિજરત કરે છે. ઈરાન-ઈરાક સંઘર્ષ કે ખાડી યુદ્ધ સમયે હજારો લોકો સ્થળાંતરણ કરીને યુરોપના દેશોમાં ગયા હતા. યુદ્ધ ઉપરાંત અરાજકતા કે ગૃહયુદ્ધની સ્થિતિમાં પણ વસ્તીનું સ્થળાંતરણ થાય છે. કેન્યા અને યુગાન્ડામાં શાસન પલટો થતાં હજારો એશિયનો નિર્વાસિત તરીકે યુ.કે. અને અન્ય દેશોમાં જઈ વસ્યા હતા.

વસ્તી વધારો

કોઈ એક પ્રદેશમાં ચોક્કસ સમયગાળા વચ્ચે થતા જનસંખ્યાના વધારાને વસ્તી વધારો કહે છે. એક ઉદાહરણથી સમજીએ. ભારતની 2001ની 102.87 કરોડ વસ્તીના આંકને 2011ના 121.02 વસ્તી આંકમાંથી બાદ કરતાં આવતો આંક 18.15 એ ભારતનો 2001થી 2011 વચ્ચેના ગાળાનો વસ્તી વધારો છે.

વસ્તી વધારા પર અસર કરતાં પરિબળો

વસ્તી વધારા માટે ઊંચો જન્મદર જવાબદાર છે. ભારતમાં પુત્ર જન્મની ઘેલછા, અજ્ઞાનતા વગેરે કારણોથી જન્મદર ખૂબ ઊંચો છે. વળી સ્વતંત્રતા બાદ આયોજન દરમિયાન થયેલ વિકાસથી ભારતના લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય વધ્યું છે. તબીબી ક્ષેત્રે થયેલી આધુનિક શોધખોળો અને સુલભ દાક્તરી સેવાઓથી આપણે જન્મદરની તુલનામાં મૃત્યુદરને ઘણો નીચો લઈ જવામાં સફળ રહ્યા છીએ. આ કારણે ભારતમાં વસ્તીની વિસ્ફોટક સ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે.

શહેરી ક્ષેત્રોમાં રોજગારી મેળવવા અનેક લોકો દરરોજ હજારોની સંખ્યામાં ઠલવાય છે, તેનાથી ગંદા વસવાટો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આવા સ્થળાંતરણથી પણ વસ્તીવધારાની સમસ્યા વકરે છે.

વસ્તીનું માળખું (Composition of population)

વસ્તી ગણતરીમાં એકત્રિત કરાતી વિગતોના સંકલનથી વસ્તીના ભૌતિક, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પાસાંને ધ્યાનમાં રાખી કરાતી સમીક્ષાની કેટલીક મહત્ત્વની વિગતોનો અભ્યાસ કરીશું. તેનાથી જે-તે પ્રદેશની વસ્તીની ગુણવત્તા જાણી શકાય છે.

જાણવું ગમશે

- વિશ્વની કુલ વસ્તીની 90% વસ્તી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં અને માત્ર 10% વસ્તી દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં વસે છે.
- વિશ્વની કુલ વસ્તીનો 80% ભાગ સમુદ્રથી 500 મીટરની ઊંચાઈ સુધીમાં વસે છે.
- વિશ્વની કુલ વસ્તીની 50% વસ્તી 20°થી 40° ઉ. અક્ષાંશની વચ્ચે વસે છે.
- વિશ્વની કુલ વસ્તીની 1% વસ્તી 60° ઉ. અક્ષાંશની આસપાસ વસે છે. (મુખ્યત્વે યુરોપમાં)

સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ (Sex Ratio)

દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યાને જાતિ પ્રમાણ કહેવાય છે. વિશ્વમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ વચ્ચે ખૂબ જ નજીવા તફાવત સાથે પુરુષોની સંખ્યા વધારે છે. હજાર પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓ 986 પ્રમાણે છે, વિશ્વના દેશોમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણનું વૈવિધ્ય કોઠાની મદદથી જાણીએ.

દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ			
	ઓછું	લગભગ સમાન	વધારે
વિશ્વના દેશો	ચીન, ભારત અને ખાડી દેશો સુદાન, લીબિયા, ઈજિપ્ત	પેરુ, ઑસ્ટ્રેલિયા, સ્વિડન, ઈથોપિયા	કેનેડા, યુ.એસ., મેક્સિકો, દક્ષિણ આફ્રિકા, બ્રાઝિલ, ચિલી, આર્જેન્ટિના

આપણા દેશમાં પહેલેથી સ્ત્રીઓની વસ્તી પુરુષોની તુલનામાં ઓછી રહી છે. આ અસંતુલન પાછળ બાળકીઓનો ઊંચો મૃત્યુદર, પુત્ર જન્મની ઘેલછા, સ્ત્રી ભ્રૂણ હત્યા જેવાં પરિબળો જવાબદાર છે. દેશના જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં પણ આ જાતિ પ્રમાણમાં તફાવત જોવા મળે છે. વસ્તી ગણતરી 2011 મુજબ હજાર પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ શહેરી ક્ષેત્રોમાં 926 અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં 947, જ્યારે રાષ્ટ્રીય સરેરાશમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ 940 છે. કેરલ દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ 1084 અને તમિલનાડુ 996ના આંક સાથે અનુક્રમે પ્રથમ અને બીજા ક્રમે છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં સૌથી વધારે સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ પુડુચેરી 1037 અને સૌથી ઓછું પ્રમાણ દીવ-દમણ 618 છે. જ્યારે છત્તીસગઢ, તમિલનાડુ, આંધ્ર પ્રદેશ અને મણિપુર એ ચાર રાજ્યો સંતુલિત સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણની દિશામાં મોખરે છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ 919 છે.

નીચેના કોઠાની વિગતોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને વધારે વિગતો મેળવીએ.

ભારતમાં સૌથી ઓછું જાતિ પ્રમાણવાળાં રાજ્યો

ક્રમ	રાજ્ય	જાતિ દર (સ્ત્રી/1000 પુરુષ)
1	હરિયાણા	879
2	સિક્કીમ	890
3	પંજાબ	895
4	ઉત્તર પ્રદેશ	912

ગ્રામીણ ક્ષેત્રોની તુલનામાં શહેરીક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નીચું રહે છે જેનું કારણ તે સ્થળોમાંથી રોજગારી અર્થે થતું સ્થળાંતરણ જવાબદાર છે.

ગ્રામીણ વસ્તી (Rural Population) :

આપણો દેશ મુખ્યત્વે ગામડાંનો બનેલો છે. દેશની કુલ વસ્તીના 68.84% ગામડાંમાં અને 31.16% વસ્તી શહેરોમાં વસે છે. સૌથી વધુ ગ્રામ્ય વસ્તી 90.21% હિમાચલ પ્રદેશમાં છે. આ સિવાય બિહાર અને અસમમાં 85% થી વધારે ગ્રામ્યવસ્તી જોવા મળે છે. જ્યારે ગોવા, ગુજરાત, હરિયાણા, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર વગેરે રાજ્યોમાં ગ્રામ્ય વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશ ઓછું છે.

શહેરી વસ્તી (Urban Population) :

શહેરીકરણ તીવ્ર ગતિએ થતું જાય છે, જો કે તેનો દર દેશના તમામ ભાગોમાં એકસમાન નથી. છેલ્લી સદી દરમિયાન તેનો દર 11 ગણો વધ્યો છે. કુલ વસ્તીના વધારા સાથે શહેરી વસ્તીમાં પણ વધારો જોવા મળે છે. શહેરી વસ્તીમાં ગોવા 62.17% પ્રથમ અને મિઝોરમ 51.51% બીજા ક્રમે છે. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, તમિલનાડુ, કર્ણાટક, પંજાબ, હરિયાણા વગેરે રાજ્યોમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી વધારે છે, જ્યારે હિમાચલ પ્રદેશ, અસમ, બિહાર, ઉત્તરાખંડ, ત્રિપુરા, રાજસ્થાન વગેરે રાજ્યોમાં શહેરી વસ્તી રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઓછી છે.

સાક્ષરતા (Literacy) :

સાક્ષરતાનો આંક પ્રગતિનો સૂચક મનાય છે. તે માનવ વિકાસ અને જીવનની ગુણવત્તાનો સૂચકાંક છે. સાક્ષરતાનું નીચું પ્રમાણ સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિમાં અવરોધક છે. લોકશાહીમાં સાક્ષરતા નિર્ણાયક પરિબળ છે. ભારતની સાક્ષરતાનો દર 74.04% છે. આ આંકડો 1901ની તુલનામાં ચૌદ ગણો વધ્યો છે. હાલ પુરુષોની સાક્ષરતાનો દર 82.14% અને મહિલાઓનો સાક્ષરતા દર 65.46% છે. છેલ્લા સાઠ વર્ષોમાં પુરુષોની તુલનામાં મહિલાઓના સાક્ષરતા દરમાં થયેલો તીવ્ર વધારો એ ઉત્સાહજનક છે. સાક્ષરતાનો આંક દેશમાં શહેરી ક્ષેત્રો, ગ્રામીણ ક્ષેત્રો, જુદાં જુદાં સામાજિક અને ધાર્મિક જૂથોમાં અલગ અલગ જોવા મળે છે. દેશમાં કેરલ 94% સાથે સૌથી વધુ અને બિહાર 61.8% સાથે સૌથી ઓછી સાક્ષરતા ધરાવે છે. 2011 ની વસ્તી ગણતરી સમયની સ્થિતીએ દેશનાં 16 રાજ્યો અને 7 કેન્દ્ર શાસિતપ્રદેશોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી વધારે છે.

સાક્ષરતા પ્રમાણ-તુલના

	સ્ત્રી	પુરુષ	કુલ
વિશ્વ	80.2%	88.6%	84.3%
ભારત	65.46%	82.14%	74.04%

(**Source :** UNESCO Institute for Statistics September 2014)

વય જૂથો (Age groups) :

વય જૂથોના અભ્યાસથી દેશની ઉપલબ્ધ શ્રમશક્તિ અને સરેરાશ આયુષ્યનો ખ્યાલ આવે છે. વય જૂથોના આધારે વસ્તીને મુખ્ય ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે.

(1) કિશોર વર્ગ : 15 વર્ષથી ઓછી વય

(2) યુવા વર્ગ : 15 થી 59 વર્ષની વય

(3) પ્રૌઢ વર્ગ : 60 વર્ષથી વધારે વય

2011ની ભારતની વસ્તી ગણતરી મુજબ 29.7% વસ્તી કિશોર વર્ગમાં આવે છે. યુવા વર્ગ 64.8% અને પ્રૌઢ વર્ગ 5.5%નું પ્રમાણ ધરાવે છે. 2011ના આંકડાઓનું વિશ્લેષણ કરીએ તો કિશોર વર્ગની ટકાવારી અગાઉની તુલનામાં નીચી ગઈ છે. જ્યારે બાકીના બે વર્ગોમાં વધારો થયો છે. આ જન્મદરના ઘટાડાની અને સરેરાશ આયુષ્ય વધ્યાની નિશાની છે. શહેરોની તુલનામાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં કિશોર વર્ગ અને પ્રૌઢ વર્ગની વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જે દેશોમાં નાગરિકોનું જીવનધોરણ ઊંચું છે તે દેશોમાં પ્રૌઢ વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે.

વ્યાવસાયિક માળખું (Occupational Structure) :

ભારતના વ્યાવસાયિક માળખાનું અવલોકન કરતાં આપણને તેના આર્થિક પછાતપણાનો અંદાજ આવે છે. ખેતીક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવતા લોકોની સંખ્યા 54.6% છે. દેશની શ્રમશક્તિમાં મહિલાઓની ભાગીદારી માત્ર 23.3% છે, તે પૈકી ખેતીમાં લગભગ 65% થી વધારે મહિલાઓ જોડાયેલી છે. મહિલાઓનું વલણ પ્રાથમિક

ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે છે. 2011ના આંકડા મુજબ દેશમાં બિનખેતી ક્ષેત્રોમાં વધેલી રોજગારી પ્રગતિની નિશાની છે. ભારતના વ્યાવસાયિક માળખામાં (1) ખેતી (2) ખેતમજૂર (3) ગૃહ ઉદ્યોગ અને (4) અન્ય વ્યવસાયમાં લોકો જોડાયેલા છે.

ખેતીમાંથી ઘટતું રોજગારી પ્રમાણ ખેતીનું યાંત્રિકીકરણ અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં થઈ રહેલા વિકાસને સૂચવે છે.

વસ્તીનું વંશીય માળખું (Racial composition of population) :

ભારત એક ઉપખંડની વિશાળતા ધરાવતો દેશ છે. તેમાં સમયાંતરે અનેક માનવ પ્રજાતિઓ આવીને વસી છે. પાષણયુગથી જ વિવિધ પ્રજાતિઓનું અત્રે આગમન અને વસવાટ શરૂ થયો હતો, આ બાબતને મોટાભાગના વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. વિદ્વાનોના મતે આફ્રિકા, ભૂમધ્ય સમુદ્ર વિસ્તાર, મધ્ય એશિયા વગેરે ક્ષેત્રોમાંથી તેમનું અહીં આગમન થયું છે. તો વળી કેટલાક નૃવંશશાસ્ત્રીઓ ભારતમાં જ કેટલીક જાતિઓનું ઉદ્‌ભવ સ્થાન હોવાનું માને છે. હિમાલયન શિવાલિક ક્ષેત્રમાંથી આદિમાનવોના જીવાશ્મિઓ મળી આવ્યા તે આ બાબતની સાબિતી આપે છે.

ભારતીય નૃવંશશાસ્ત્રી **બી. એસ. ગુહા**ના મતે ભારતમાં છ મુખ્ય પ્રજાતિઓ છે : (1) ઈન્ડો-આર્યન (2) ઇન્ડો-દ્રવિડિયન (3) આર્ય-દ્રવિડિયન (4) મૉંગોલી-દ્રવિડિયન (5) મૉંગોલૉઈડ અને (6) દ્રવિડિયન.

ભાષાકીય માળખું (Linguistic Composition) :

ભાષાનો રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રીયતા સાથે ગાઢ અને ભાવાત્મક સંબંધ છે. 1961ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ મુજબ 1652 ભાષાઓ માતૃભાષારૂપે નોંધાઈ હતી. જેમાંની 23 ભાષાઓ મુખ્યત્વે બોલાય છે. અંગ્રેજી ઉપરાંત 22 ભાષાઓ રાજ્યમાન્ય ભાષાઓની યાદીમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. ભારતમાં હિન્દી સૌથી વધુ બોલાતી ભાષા છે અને **ગુજરાતી બોલનારા લોકોની ટકાવારી 4.48% સાથે દેશમાં સાતમા ક્રમે આવે છે.** (2001 મુજબ) ભારતમાં બોલાતી વિવિધ ભાષાઓ થકી આપણને એકતાનો સંદેશ મળે છે.

વિશ્વમાં બોલાતી મુખ્ય ભાષાઓમાં ચાયનીઝ મૅન્ડોરીન પ્રથમ અને ત્યારબાદ બીજા ક્રમે અંગ્રેજી આવે છે. સ્પેનીશ અને અરબી અનુક્રમે ત્રીજા અને ચોથા સ્થાને આવે છે. ભારતીય ભાષા હિન્દી અને બંગાળી અનુક્રમે પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્થાને આવે છે.

ધાર્મિક માળખું (Religious composition) :

ધર્મ એ માનવ વસ્તીની મહત્ત્વની લાક્ષણિકતા છે. ધાર્મિક આસ્થાની સમગ્ર માનવજીવન પર ઘેરી અસર જોવા મળે છે. ભારતભૂમિ હિન્દુ, બૌદ્ધ, જૈન અને શીખ ધર્મની જન્મદાત્રી છે, અહીં જરથોષ્ટ્રી અને યહૂદી ધર્મ પાળનારા અત્યંત ઓછી સંખ્યામાં છે. નીચે આપેલા કોઠાની મદદથી ભારતમાં પળાતા ધર્મો અને તેને પાળતા લોકોની સંખ્યાનો અભ્યાસ કરીએ.

ભારતમાં પળાતા ધર્મોનું પ્રમાણ

ક્રમ	ધર્મ	ભારત	ગુજરાત
1	હિન્દુ	79.80 %	88.57 %
2	ઈસ્લામ	14.23 %	9.67 %
3	ખ્રિસ્તી	2.30 %	0.52 %
4	શીખ	1.72 %	0.10 %
5	બૌદ્ધ	0.70 %	0.05 %
6	જૈન	0.37 %	0.96 %
7	અન્ય	0.66 %	0.03 %

(2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ)

માનવ વિકાસ (Human Development) :

માનવ વિકાસ શબ્દ તમે અનેકવાર સાંભળ્યો હશે. પણ તેમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય? એની વાસ્તવિક વિભાવના શું છે? તે બાબત વિશે આપણે વધુ વિગતો જાણીએ. માનવ વિકાસનો મુખ્ય હેતુ જીવનની ગુણવત્તાને વધારે સારી બનાવાનો કે ઊંચે લઈ જવાનો છે. જીવનની ગુણવત્તાને ઊંચે લઈ જવા માટે ખોરાક, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ વગેરે પાયાની જરૂરિયાતો યોગ્ય રીતે સંતોષાવી જરૂરી છે. ત્યારપછીના ક્રમે આરોગ્ય, શિક્ષણ, મનોરંજન વગેરે સેવાઓ આવે છે. દુનિયાના વિવિધ દેશોના લોકોના જીવનધોરણ જોઈશું તો તેમાં આપણને ભારે અસમાનતા દેખાશે. એક જ દેશમાં પણ જુદા જુદા વર્ગોના લોકોની જીવનશૈલી કે જીવનધોરણ વચ્ચે ઘણો તફાવત હોય છે.

અગાઉ આર્થિક વિકાસને જ માનવ વિકાસ માની લેવાતો હતો. આ વિકાસ-વિભાવનામાં આધુનિકીકરણ, સગવડો અને સમૃદ્ધિને જ ગણતરીમાં લેવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રકારે થયેલ વિકાસ સાથે સામાજિક ભેદભાવ કે પ્રાદેશિક અસમાનતા જેવાં દૂષણો જન્મ્યાં છે. બીજી રીતે કહીએ તો વિકાસે એક તરફ લોકોને પ્રગતિ આપી તો અનેક લોકોને ઉપેક્ષાના દોઝખમાં હોમી દીધા છે. માત્ર આવક વધવાથી માનવ વિકાસ થતો નથી પણ તે આવકનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાની કુનેહ પણ વધવી જોઈએ. વિકાસના સ્તરનું માપન કરવા માટે જીવનમાં આવેલા ગુણાત્મક સુધારાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. માનવવિકાસ માટે સમાનતા, સ્થિરતા, ઉત્પાદકતા અને સશક્તિકરણ આ ચાર બાબતો પાયારૂપ છે. વ્યક્તિને તેની બુદ્ધિશક્તિ, આવડત અને ક્ષમતા મુજબ વિકાસની તકો, તંદુરસ્ત અને આરોગ્યમય લાંબુ જીવન, શિક્ષણની સુલભ તકો, સામાજિક અને રાજકીય અધિકારોની ઉપલબ્ધિ વગેરેનો સમાવેશ તેમાં થાય છે. આમ, માનવવિકાસ એટલે માનવીની વિકાસ આકાંક્ષાઓ અને જરૂરી હોય તેવી જીવન નિર્વાહની સુવિધાઓ વિસ્તારવાની પ્રક્રિયા છે.

માનવ વિકાસનું માપન (Measurement of Human development)

માનવ વિકાસની સંકલ્પના અને તેના માપનની પ્રવિધિ ભારતીય મૂળના નૉબેલ પારિતોષિકથી સન્માનિત અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેનનો મહત્ત્વના યોગદાન દ્વારા વિકસાવી છે. તેમના પરામર્શનથી માનવવિકાસનો પ્રથમ અહેવાલ 1990માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ [United Nations Development Programme (UNDP)] અન્વયે પ્રસિદ્ધ કરાયો હતો. આ અહેવાલ દર વર્ષે પ્રગટ કરાય છે. તેમાં જુદા જુદા દેશોના વિભિન્ન નિર્દેશકોના આધારે સૂચકાંક નક્કી કરાય છે. સરેરાશ આયુષ્ય, શિક્ષણ સંપાદન અને જીવનધોરણ એવાં ત્રણ નિર્દેશકોથી મૂલ્યાંકન કરાય છે.

1. અપેક્ષિત આયુષ્ય સૂચકાંક :

આરોગ્યને લાંબા આયુષ્યના માપન માટે નવજાત શિશુના જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્યને ગણતરીમાં લેવાય છે.

2. શિક્ષણ સૂચકાંક :

તેમાં શાળાકીય વર્ષોમાં પચીસ વર્ષની વ્યક્તિએ વીતાવેલ વર્ષો અને અપેક્ષિત શાળાકીય વર્ષોમાં પાંચ વર્ષનું બાળક પોતાના જીવનમાં કેટલાં વર્ષો શાળામાં વિતાવશે એ બે વિગતો ધ્યાને લેવાય છે. આ વિગતો પરથી સમગ્રપણે શિક્ષણના પ્રમાણના ગુણાત્મક પાસાને મૂલવી શકાય છે.

3. આવક સૂચકાંક

જીવન ગુજરાનના માપન માટે માથાદીઠ કુલ ધરેલુ ઉત્પાદન (G.D.P.)ને આવક સાથે પ્રસ્થાપિત કરી તેની ગણતરી કરાય છે.

ઉપરનાં ત્રણ નિર્દેશકોને આધારે ગણતરી કરી 0 થી 1 વચ્ચેના સૂચકાંકનું નિર્ધારણ કરાય છે. તે સૂચકાંક

કોઈ પણ દેશ માટે માનવ વિકાસના મહત્તમ 1 પૂર્ણાંક સુધી પહોંચવાનો તફાવત દર્શાવે છે. આ આંક દેશ-દેશ વચ્ચેના માનવ વિકાસ અંતરને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આજે દુનિયાના દેશો સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ છે ત્યારે માનવ વિકાસને અવગણવો કોઈ દેશને પોષાય તેમ નથી.

માનવ વિકાસ સૂચકાંક અને ભારત

2015માં બહાર પાડવામાં આવેલા માનવ વિકાસ અહેવાલમાં 188 દેશો તેના માનવ વિકાસ સૂચકાંક મુજબ વર્ગીકૃત કરાયા છે. જેમાં નોર્વે પ્રથમ ક્રમે છે, ત્યારબાદ ઑસ્ટ્રેલિયા અને સ્વિત્ઝરલૅન્ડ અનુક્રમે બીજા અને ત્રીજા સ્થાને આવે છે.

ભારત આ સૂચિમાં 188 દેશોમાં 130મા સ્થાને મધ્યમ માનવ વિકાસવાળા દેશોની શ્રેણીમાં આવે છે. અગાઉની તુલનામાં ભારતનો ક્રમ આગળ આવી રહ્યો છે. આપણા પાડોશી દેશોમાં શ્રીલંકાનો ક્રમ 73મો અને માલદીવનો ક્રમ 104મો છે. આ બંને દેશો માનવ વિકાસની બાબતે ભારતથી આગળ છે. આ સૂચિમાં ભૂતાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, પાકિસ્તાન, મ્યાનમાર અને અફઘાનિસ્તાન ભારતથી પાછળના ક્રમે છે.

ભારતની વસ્તી વિષયક નીતિ ; 2000

આપણા દેશમાં વસ્તી નીતિ બનાવવાનો પ્રસ્તાવ 1960માં રજૂ કરાયો હતો. ત્યારબાદ 1976માં દેશની પ્રથમ વસ્તીનીતિની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી. એમાં 1978માં કેટલાક સુધારા કર્યા બાદ 1978માં સંશોધિત વસ્તી નીતિની ઘોષણા કરાઈ હતી. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા 15મી જાન્યુઆરી 2010ના રોજ જાહેર કરેલી વસ્તી નીતિ મુજબ 2045 સુધી વસ્તી વધારાના દરને સ્થિર કરવો તે હેતુની પરિપૂર્તિ માટે સૂચવાયેલા મુખ્ય ઉપાયો નીચે મુજબ છે :

- લોકસભાની બેઠકોની 543 સંખ્યા 2026 સુધી જાળવી રાખવી.
- જીવિત જન્મેલા નવજાતશિશુઓમાં મૃત્યુદર હજારે 30 સુધી નીચે લઈ જવો.
- 80% સુવાવડો દવાખાનામાં અને પ્રશિક્ષિત સ્ટાફ દ્વારા કરાવાની સગવડો ઊભી કરવી.
- છોકરીઓની લઘુતમ લગ્નવય 18 વર્ષથી વધારી ઉપર લઈ જવી.
- બાળલગ્ન પ્રતિબંધ ધારો અને ગર્ભસ્થશિશુ લિંગ પરીક્ષણને રોકતા કાયદાઓનો સખતાઈપૂર્વક અમલ કરાવવો.
- રસીકરણનો વ્યાપ વધારવો.
- વસ્તીનીતિના અમલીકરણ માટે વડાપ્રધાનની અધ્યક્ષતામાં એક રાષ્ટ્રીય આયોગની સ્થાપના કરવી.

ટૂંકમાં, વસ્તીનીતિના અમલથી દેશમાં સામુદાયિક સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિમાં હકારાત્મક સુધારા ઉપરાંત અન્ય હેતુઓ પણ સામેલ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

(1) ભારતમાં વસ્તી વિતરણની પ્રાદેશિક વિભિન્નતાઓ વર્ણવો.

(2) વસ્તીગીચતા પર અસર કરતાં ભૌગોલિક પરિબળો ચર્ચો.

(3) માનવ વિકાસ એટલે શું ? તેના માપન વિશે સમજૂતિ આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) વસ્તીવધારા પર અસર કરતાં સામાજિક-ધાર્મિક અને રાજકીય પરિબળો ચર્ચો.

(2) ભારતની વસ્તીનીતિમાં સમાવિષ્ટ બાબતો જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તર આપો :

(1) વસ્તીગીચતા પર અસર કરતાં પરિબળો જણાવો.

(2) ભારતના ભાષાકીય માળખાનો ખ્યાલ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં આપો :

(1) દુનિયાના કયા ચાર વિસ્તારો સૌથી વધારે વસ્તી સમાવે છે ?

(2) ભારતના મધ્યમ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશોનાં નામ આપો.

(3) રાજસ્થાનના કયા વિસ્તારોમાં અતિશય ઓછી વસ્તી ગીચતા છે ?

(4) કયાં કયાં રાજ્યોમાં ગ્રામ્ય વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઓછું છે ?

(5) કયાં કયાં રાજ્યોમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઓછું છે ?

5. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

(1) દેશમાં સૌથી વધુ સાક્ષરતા ધરાવતું રાજ્ય .....

(અ) તેલંગણા (બ) મહારાષ્ટ્ર (ક) સિક્કિમ (ડ) કેરલ

(2) યહૂદીઓએ પશ્ચિમ એશિયાના રણ વિસ્તારમાં કયો નવો દેશ વસાવ્યો ?

(અ) કેન્યા (બ) યુગાન્ડા (ક) ઈઝરાયલ (ડ) અફઘાનિસ્તાન

(3) ભારતનું સૌથી ઓછું જાતિ પ્રમાણ ધરાવતું રાજ્ય .....

(અ) દમણ (બ) રાજસ્થાન (ક) ઓડિશા (ડ) હરિયાણા

(4) માનવ વિકાસ અહેવાલના પરામર્શક ભારતીય મૂળના અર્થશાસ્ત્રી .....

(અ) ઓ.પી. સિંગ (બ) જે.સી. ભટનાગર (ક) અમર્ત્ય સેન (ડ) એચ.એમ.પટેલ

પ્રવૃત્તિ

- **'વસ્તીવધારો : એક સમસ્યા'** વિષય પર ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- શિક્ષકની મદદથી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાના કાર્યાલયમાંથી વસ્તી વધારાના આંકડા મેળવી આલેખ બનાવો.
- આ પાઠની મહત્ત્વની વિગતોનું પાવર-પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન બનાવી મુક્ત તાસમાં રજૂઆત કરો.
- શિક્ષક કે વડીલના માર્ગદર્શનમાં નીચેની વેબ-સાઈટની મુલાકાત લઈ આ પાઠની વિગતો ઊંડાણથી જાણો.
- www.censusindia.gov.in
- http://opengovernanceindia.org
- www.worldometers.info
- wordlpopulation history.org
- https://ourworldindata.org
- www.populationconnection.org
- Hdr.undp.org
- www.nationsonline.org